

ΔΕΛΤΙΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟΥ ΑΪΛΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ

Ι. Σύντομη παρουσίαση του στοιχείου Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς (ΑΠΚ)

1. Όνομα:

Μωμό'εροι, ένα έθιμο του Δωδεκαημέρου

2. Άλλη/-ες ονομασία/ες:

“Μωμόγεροι”, με ανάπτυξη του ευφωνικού «γ»

“Τα Μωμο'έρια”, σε ουδέτερο γένος

“Μωμογέρεα”, σε ουδέτερο γένος και με το ευφωνικό «γ»

“Οι Μωμο'έρ’”, με αποκοπή του «οι»

“Οι Κοτσαμάν’”, τουρκικής προέλευσης, σημαίνει «μεγαλόσωμοι άντρες»,

«σεβάσμιοι»

“Τα Κοτσαμάνια”, όπως παραπάνω, σε ουδέτερο γένος

“Τα Καρναβάλια”, καθώς είναι ομάδα μεταμφιεσμένων

3. Ταυτότητα:

Ευετηριακό και ψυχαγωγικό έθιμο του Δωδεκαημέρου (Χριστούγεννα έως Θεοφάνια) με χορευτική, θεατρική και μουσική ομάδα σε παράλληλη δράση, προερχόμενο από την ορεινή Τραπεζούντα, που επιβιώνει σε οκτώ χωριά του Νομού Κοζάνης.

4. Πεδίο ΑΠΚ:

□ **προφορικές παραδόσεις και εκφράσεις** : τα δίστιχα που σχετίζονται με το δρώμενο, τα παραγγέλματα του αρχηγού, η προφορική μετάδοση του μύθου για τα στοιχεία αναπαράστασης.

□ **επιτελεστικές τέχνες** : συνδέεται άμεσα με το θέατρο, καθώς το έθιμο περιλαμβάνει πλειάδα θεατρικών ρόλων, αλλά και η εν γένει δομή του είναι θεατρική. Ο χορός (τα βήματα) και η μουσική είναι δύο ακόμη δομικά στοιχεία που το αποτελούν και μεταδίδονται από γενιά σε γενιά.

□ **κοινωνικές πρακτικές –τελετουργίες –εορταστικές εκδηλώσεις** : το έθιμο έχει εορταστικό αλλά και ευετηριακό χαρακτήρα και συνδέεται άμεσα με τον ερχομό του νέου έτους και την καλή χρονιά. Ολόκληρη η τοπική κοινωνία αποτελεί μέρος του εθίμου και λειτουργεί συνειδητά ως αναπόσπαστο στοιχείο στη διεξαγωγή και στην πλοκή του (η οποία διαφέρει κάθε χρόνο καθώς βασίζεται στον αυτοσχεδιασμό και στην επικαιρότητα). Οι εθιμικές πρακτικές και οι κοινωνικές συμπεριφορές που αφορούν το σπιτονοικοκύρη που υποδέχεται την πομπή (εδέσματα, ευχές) αλλά και η συμπεριφορά των θεατών (αρπαγή νύφης, πυρπόληση του τσουβαλιού του γέρου), η μίμηση των ρόλων (θεατρικό μέρος), συνδέονται άμεσα με τις κοινωνικές πρακτικές του εθίμου. Εορταστικές εκδηλώσεις πραγματοποιούνται και στο τέλος της διεξαγωγής του εθίμου, σε κάθε χωριό.

□ **τεχνογνωσία που συνδέεται με την παραδοσιακή χειροτεχνία** : οι φορεσιές των Μωμόερων, ειδικά η περικεφαλαία (χάντρες, καθρεφτάκια, κορδέλες) και το ξύλο που κρατούν (ειδικό ξύλο κρανιάς ή φουντουκιάς, πλεγμένο με χρωματιστές κορδέλες, φούντες και κουδουνάκια) έχουν ιδιαίτερη τεχνοτροπία και κατασκευάζονται από συγκεκριμένα άτομα που έχουν διδαχθεί από παλαιότερους την τεχνική. Υπάρχουν κομμάτια της ενδυμασίας που πλέκουν μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες (ορτάρια, γκέτες) και άλλα που απαιτούν γνώσεις αργυροχοΐας (εγκόλπιο, φυλαχτό, κοσμήματα στήθους).

□ **άλλο** : διδασκαλία παραδοσιακών μουσικών οργάνων που συνοδεύουν το δρώμενο και σε πολλές περιπτώσεις κατασκευή τους (αγγέιον, λύρα, νταούλι). Η διδασκαλία πραγματοποιείται μεταδιδόμενη από γενιά σε γενιά, το ίδιο και η κατασκευή των μουσικών οργάνων, που απαιτεί ειδικές γνώσεις, μεταδιδόμενες προφορικά (π.χ. πότε πρέπει ο κατασκευαστής να κόψει ένα ξύλο σε σχέση με τη θέση της σελήνης κ.ά).

5. Τόπος (διοικητική περιφέρεια, νομός, δήμος) :

Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας, Νομός Κοζάνης, Δήμος Κοζάνης (Τετράλοφος, Άγιος Δημήτριος, Αλωνάκια, Σκήτη, Πρωτοχώρι) και Δήμος Εορδαίας (Κομνηνά, Ασβεστόπετρα, Καρυοχώρι).

6. Λέξεις – κλειδιά:

Έθιμο, Δωδεκαήμερο, ποντιακό δρώμενο, Τραπεζούντα, Λιβερά, Κοζάνη, ποντιακό θέατρο, θέατρο δρόμου, περικεφαλαία.

II. Ταυτότητα του φορέα του στοιχείου ΑΠΚ

Φορείς του εθίμου είναι οι κάτοικοι των οκτώ χωριών του Νομού Κοζάνης (Τετράλοφος, Άγιος Δημήτριος, Αλωνάκια, Σκήτη, Πρωτοχώρι, Κομνηνά, Ασβεστόπετρα, Καρυοχώρι). Τα πρώτα χρόνια μετά τον ξεριζωμό, το κάθε χωριό οργάνωνε το δρώμενο στο κεντρικό του καφενείο. Όταν δημιουργήθηκαν πολιτιστικοί σύλλογοι στα χωριά (δεκαετία '70, '80), η οργάνωση γίνεται από το σύλλογο. Άλλωστε οι περισσότεροι ιδρυτές αυτών των συλλόγων ήταν οι ίδιοι οι Μωμό'εροι. Στην ουσία ο σύλλογος σε ένα ποντιακό χωριό δεν αποτελείται από κάποια συγκεκριμένα μέλη (όπως οι σύλλογοι των πόλεων) αλλά από ολόκληρη την τοπική κοινωνία. Οι **σύλλογοι** των οκτώ χωριών, οι οποίοι συνέβαλαν στη συγγραφή του Δελτίου και δεσμεύονται να στηρίζουν με κάθε τρόπο την εγγραφή είναι οι εξής:

- «Μορφωτικός Λαογραφικός Σύλλογος Τετραλόφου Κοζάνης»

Παπαδόπουλος Παναγιώτης (πρόεδρος και μουσικός –λύρα, «αγγείον»)

Τετράλοφος Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας

Τηλ. : 6942.294679

- «Ποντιακός Μορφωτικός Σύλλογος Αγίου Δημητρίου – Ρυακίου Κοζάνης»

κ. Αραπίδης Δημήτριος (πρόεδρος)

Άγιος Δημήτριος Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας

Τηλ. : 6973.073664

- «Μορφωτικός Σύλλογος Αλωνακίων “Πόντος”»

κ. Λαζαρίδης Θόδωρος (πρόεδρος)

Αλωνάκια Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας

Τηλ. :6942.557844

- «Μορφωτικός Σύλλογος Σκήτης “Εύξεινος”»

κ. Αλεξανδρίδης Σάββας (πρόεδρος)

Σκήτη Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας

Τηλ. : 6974.373580

- «Πολιτιστικός και Λαογραφικός Σύλλογος Πρωτοχωρίου»

Σιαπανίδης Παναγιώτης (πρόεδρος)

Πρωτοχώρι Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας

Τηλ. : 6944.505973

- «Ποντιακός Πολιτιστικός Σύλλογος Κομνηνών»

Τσιλφίδου Μαρία (πρόεδρος)

Κομνηνά Κοζάνης, Τ.Κ. 50200, Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας

Τηλ. : 6977.809816

- «Πολιτιστικός Σύλλογος Ασβεστόπετρας»

κ. Προσκυνητόπουλος Άρης (υπεύθυνος Μωμόερων)

Ασβεστόπετρα Κοζάνης, Τ.Κ. 50200, Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας

Τηλ. : 6936.933457

- «Ποντιακός Μικρασιατικός Σύλλογος Καρυοχωρίου “Ο Πρόσφυγας”»

κ. Σαββαΐδης Παντελής (πρόεδρος)

Καρυοχώρι Κοζάνης, Τ.Κ. 50200, Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας

Τηλ. : 6947827799

Υπάρχει πλειάδα **μουσικών** του εθίμου, **χορευτών** αλλά και ειδικών **κατασκευαστών** της φορεσιάς, οι οποίοι είναι πρόθυμοι να συναινέσουν με επιστολές τους για την εγγραφή του εθίμου:

Μουσικοί

- Φωλίνας Βασίλης, μουσικός «αγγείου» (γκάιντα)

Τετράλοφος Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6948.943871

- Ματσαρίδης Αναστάσιος, μουσικός «αγγείου» (γκάιντα) και λύρας

Δρέπανο Κοζάνης, Τ.Κ.50100, Τηλ.: 6972.141112

- Σιαμίδης Γιώργος, μουσικός «αγγείου» (γκάιντα)

Ρυάκιο Κοζάνης, Τ.Κ.50100, Τηλ.:6979.222404

- Σιαμίδης Κώστας, μουσικός – λύρα

Ρυάκιο Κοζάνης, Τ.Κ.50100, Τηλ.: 6976.577871

- Αραματανίδης Ιωάννης, μουσικός («αγγείον»)

Κομνηνά Κοζάνης, Τ.Κ. 50200, Τηλ.: 2463031552

- Αραματανίδης Χρήστος, δάσκαλος του χορευτικού και μουσικός («αγγείον»)

Κομνηνά Κοζάνης, Τ.Κ. 50200, Τηλ.: 6972.482442

- Κοκκινίδης Νίκος, μουσικός (λύρα)

Τετράλοφος Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, τηλ. 6942.808346

- Παγκαλίδης Ηλίας, μουσικός (λύρα)

Άγιος Δημήτριος Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6944439524

- Ξυνόπουλος Παναγιώτης, μουσικός (νταούλι)

Άγιος Δημήτριος Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6986742637

- Πανισίδης Κώστας, μουσικός (λύρα)

Σκήτη Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6977.434774

- Λαζαρίδης Χρήστος, ερασιτέχνης τραγουδιστής

Τετράλοφος Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6937.331713

- Σωτηριάδης Παύλος, μουσικός (λύρα)

Σκήτη Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6942.623910

- Σοφιανίδης Γιώργος, μουσικός (λύρα, «αγγείον»), τραγούδι

Πρωτοχώρι Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6945.256963

- Παρχαρίδης Στάθης, τραγουδιστής, θεατρικός ρόλος Μωμό'ερων

Τετράλοφος Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6948.660086

- Κουσίδης Γρηγόρης, μουσικός (λύρα)

Πρωτοχώρι Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 24610.99352

- Θεοδωρίδης Σωτήρης, μουσικός (λύρα)

Πρωτοχώρι Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6989.474958

- Μαυρόπουλος Κώστας, μουσικός (λύρα)

Πρωτοχώρι Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6980.110974

- Αλεξανδρίδης Στάθης, μουσικός (λύρα), τραγουδιστής

Σκήτη Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6987.302932

- Βασιλειάδης Νικόλαος, μουσικός (λύρα) και τραγουδιστής

Αλωνάκια Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6942.406502

- Κοροσίδης Ιωάννης, μουσικός (λύρα)

Αλωνάκια Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6972.914978

Αρχηγοί – χορευτές – θεατρικοί ρόλοι

- Πιλαλίδης Θεόδωρος πρ. αρχηγός των Μωμό'ερων

Τετράλοφος Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6944.398369

- Παπαγερίδης Δημήτριος, Γραμματέας συλλόγου και «αρχηγός» των Μωμό'ερων, Αλωνάκια Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6972282133
- Πιλαλίδης Κώστας, ερευνητής, χορευτής Μωμό'ερων

Τετράλοφος Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6937.094954

- Σαλακίδης Αναστάσιος, αρχηγός Μωμό'ερων

Σκήτη Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6977.774291

- Μαυρόπουλος Σάββας, αρχηγός Μωμό'ερων

Πρωτοχώρι Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6985.615126

- Αδαμίδης Κωνσταντίνος, πρ. αρχηγός Μωμό'ερων

Πρωτοχώρι Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6942.400328

- Αδαμίδης Γιώργος, αρχηγός Μωμό'ερων

Πρωτοχώρι Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6977.285771

- Σιαπανίδης Γιώργος, πρ. αρχηγός Μωμό'ερων

Κομνηνά Κοζάνης, Τ.Κ. 50200, Τηλ.: 24630.31502

- Ανδρονικίδης Ιωάννης, πρ. χορευτής Μωμό'ερων

Κομνηνά Κοζάνης, Τ.Κ. 50200, Τηλ.: 24630.31050

- Σιαπανίδης Δημήτρης, πρ. αρχηγός Μωμό'ερων

Κομνηνά Κοζάνης, Τ.Κ. 50200, Τηλ.: 24630.31183

- Πιλαλίδης Ιωάννης, αρχηγός Μωμό'ερων

Τετράλοφος Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6973.747824

- Κουσαλίδης Στέφανος, χορευτής Μωμό'ερων

Άγιος Δημήτριος Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6970808292

- Ποσινακίδης Δημήτριος, χορευτής Μωμό'ερων

Άγιος Δημήτριος Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6983747152

- Πουαρίδης Κωνσταντίνος, χορευτής Μωμό'ερων

Άγιος Δημήτριος Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6945789116

- Ιωσηφίδης Παναγιώτης, χορευτής Μωμό'ερων

Άγιος Δημήτριος Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6942682718

- Κουσαλίδης Θεόδωρος, χορευτής Μωμό'ερων

Άγιος Δημήτριος Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6976897086

- Μισαηλίδης Θύμιος, θεατρικός ρόλος

Τετράλοφος Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6972.880015

- Παντισίδης Νίκος, ερευνητής του εθίμου

Σκήτη Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6997.022830

- Σωτηριάδης Βασίλης, χορευτής Μωμό'ερων

Σκήτη Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6944.101144

Ερευνητές

- Απατσιδης Θέμης ερευνητής του εθίμου

Καρυοχώρι Κοζάνης, Τ.Κ. 50200, Τηλ.: 6977.094577

- Κοσμίδης Χαράλαμπος, ερευνητής, πρ. πρόεδρος συλλόγου

Σκήτη Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6972.138815

- Κατσόγιαννου-Τριανταφύλλου Ευθυμία, ερευνήτρια του εθίμου και αντιπρόεδρος της κοινότητας

Πρωτοχώρι Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, Τηλ.: 6947.342224

Κατασκευαστές:

- Φωλίνα Ρούλα, Τετράλοφος Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, 6947.605369
- Πολυχρονίδης Ιωάννης, Τετράλοφος Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, 6977.646332
- Λαζαρίδης Ιωάννης, Κομνηνά Κοζάνης, Τ.Κ. 50200, 2381089487
- Γεωργιάδης Νικόλαος, Τετράλοφος Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, 6977.436972
- Ανδρονικίδου Στέλλα, Κομνηνά Κοζάνης, Τ.Κ. 50200, 6976.996322
- Κοτσαλίδης Παναγιώτης, Σκήτη Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, 6946.006560
- Θεοδωρίδου Άννα, Πρωτοχώρι Κοζάνης, Τ.Κ. 50100, 24610.99173

Ποντιακά μέσα ενημέρωσης που καλύπτουν το έθιμο:

- Εφημερίδα «Εύξεινος Πόντος», εκδότης : κ. Πεταλίδης Φόρης, Λοχαγού Δούρμα 44, Τ.Κ. 56121, Θεσσαλονίκη, τηλ. : 6944.549779, email : efxinosp@gmail.com
- Ηλεκτρονική εφημερίδα : www.e-pontos.gr , epontos.blogspot.gr

Διεύθυνση: κ. Κωτσίδης Θεόφιλος, Δαρδανελλίων 79, Τ.Κ. 17124, Ν. Σμύρνη, τηλ. : 6936.992000, email : theophilosk@gmail.com

Ειδικές πληροφορίες για το στοιχείο:

Όνομα: κ. Αλεξανδρίδης Κωνσταντίνος

Ιδιότητα: Ηθοποιός, ερευνητής του εθίμου.

Πρόεδρος «Ελληνικού Σωματείου Διάσωσης & Διάδοσης της

Πολιτιστικής μας Κληρονομιάς “Οι Μωμόγεροι”»

Διεύθυνση: Μαντζαγριωτάκη 38, Καλλιθέα Αττικής. ΤΚ: 17672

Τηλ. : 210.9593323, 6977708372, FAX: 2109593884

e-mail: kostasalexandridis@yahoo.gr

III . Περιγραφή του στοιχείου ΑΠΚ

1. Περιγραφή: (έως 50 λέξεις)

Ευετηριακό και ψυχαγωγικό έθιμο που τελείται κατά τη διάρκεια του Δωδεκαημέρου στα οκτώ χωριά του Νομού Κοζάνης. Οι φορείς του είναι οι κάτοικοι των χωριών συνολικά, καθώς το έθιμο έχει περάσει ήδη στην τέταρτη γενιά των Ποντίων προσφύγων που ήρθαν από την ορεινή Τραπεζούντα. Αποτελείται από τη χορευτική, τη θεατρική και τη μουσική ομάδα. Όλοι οι συμμετέχοντες είναι άντρες.

2. Αναλυτική περιγραφή: (έως 500 λέξεις)

Το έθιμο των Μωμό'ερων (Μωμόγεροι συνηθίζουμε να το λέμε όμως δεν είναι γέροι, αλλά οι ιερείς του Μώμου) είναι καταγεγραμμένο σε πενήντα και πλέον παραλλαγές. Ωστόσο **μία είναι η παραλλαγή που επιβιώνει χωρίς διακοπές**, ενώ κάποιες από τις υπόλοιπες αναβιώνουν από διάφορους φορείς, αλλά όχι τακτικά.

Η παραλλαγή που μεταφέρθηκε από τον Πόντο στην Ελλάδα με την ανταλλαγή των πληθυσμών (1923), είναι αυτή του χωριού Λιβερά της ορεινής Τραπεζούντας. Υπάρχουν και γραπτές μαρτυρίες της πρώτης προσφυγικής γενιάς για την τέλεση του δρωμένου στη Λιβερά. Η Λιβερά και η ευρύτερη περιοχή της ορεινής Τραπεζούντας (Ματσούκα) είχε πολλά προνόμια λόγω των τριών μεγαλύτερων μοναστηριών του Πόντου, που βρίσκονται στην περιοχή (Άγιος Ιωάννης Βαζελώνας, Παναγία Σουμελά, Άγιος Γεώργιος Περιστερεώτας). Από τη Λιβερά καταγόταν επίσης η Μαρία, μετέπειτα Γκιουλμπαχάρ, Ελληνίδα που έγινε σουλτάνα και βοήθησε σημαντικά στο να υπάρχει μεγαλύτερη ελευθερία στην περιοχή.

Έτσι, το έθιμο διατηρήθηκε και «μεταφέρθηκε» στην Ελλάδα. Οι Πόντιοι πρόσφυγες, ανάμεσα στα λιγοστά αντικείμενα που έφεραν στην Ελλάδα, ήταν εγκόλπια και περικεφαλαίες Μωμό'ερων. Πραγματοποιείται από το 1924-25 στην Ελλάδα (ελάχιστες φορές δεν έχει πραγματοποιηθεί, όπως με τον πόλεμο το 1940). Η παραλλαγή της Λιβεράς επιβιώνει σήμερα κατά τη διάρκεια του Δωδεκαημέρου **σε οκτώ κοινότητες (χωριά)** του νομού Κοζάνης: Τετράλοφος, Αλωνάκια, Σκήτη, Άγιος Δημήτριος, Πρωτοχώρι, Ασβεστόπετρα, Καρυχώρι, Κομνηνά. Οι ομάδες των Μωμό'ερων βγαίνουν στους δρόμους του χωριού συνήθως δύο μέρες, από το πρωί μέχρι το βράδυ.

Οι Μωμό'εροι, αποτελούνται από τη **χορευτική** (κορυφαίος-αρχηγός και χορευτές), τη **θεατρική**(αυτοσχέδιοι διάλογοι) και τη **μουσική ομάδα**(λύρα, αγγείον, νταούλι), όλοι μεταμφιεσμένοι.

Όλοι μαζί, με φωνές, κραυγές, θορύβους από κουδούνια, βήματα χορού, μουσική, τραγουδία και παράλληλη δράση όλων των θεατρικών προσώπων, όχι μόνο προκαλούν το ενδιαφέρον του κοινού που τους ακολουθεί από σπίτι σε σπίτι, αλλά επιδιώκουν και τη συμμετοχή του κοινού στις πολλαπλές παράλληλες δράσεις.

Οι Μωμό'εροι, ντυμένοι με περικεφαλαίες, φουστανέλλες και κρατώντας ξύλα στα χέρια, χορεύοντας και τραγουδώντας επισκέπτονται ένα προς ένα τα σπίτια του χωριού. Ανάμεσά τους και σε επικοινωνία με τους θεατές είναι η θεατρική ομάδα, αποτελούμενη μόνο από άντρες: δύο νύφες που προσπαθεί να τις κλέψει ο κόσμος πληρώνοντας ένα αντίτιμο με την επιστροφή τους, ο γέρος, η γραία (γριά), ο διάβολον, ο άρκον (αρκούδα), ο γιατρός που εξετάζει τη νύφη και διαπιστώνει συνήθως την κακοποίησή της, ο τσανταρμάς (χωροφύλακας επί τουρκοκρατίας) κ.ά.. Τα μουσικά όργανα που τους συνοδεύουν είναι λύρα, αγγείον (γκάιντα) και νταούλι. Το σύνολο της χορευτικής, θεατρικής και μουσικής ομάδας κάθε χωριού είναι περίπου 30 άτομα και η πομπή τους θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα **θέατρο δρόμου** (streettheatre) που **χορεύοντας και τραγουδώντας σατιρίζει πρόσωπα και καταστάσεις**.

Τα πέντε από τα οκτώ χωριά ανήκουν πια στο Δήμο Κοζάνης (με τις συνενώσεις των κοινοτήτων), ενώ τα άλλα τρία στο Δήμο Εορδαίας, σε μια περιοχή με έντονο το ντόπιο κοζανίτικο στοιχείο (Φανοί και άλλα έθιμα). Οι φορείς του εθίμου, οι κάτοικοι των οκτώ χωριών, τελούν το δρώμενο τόσο για **ψυχαγωγικούς**, όσο και για **ευετηριακούς λόγους**. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα ξενιτεμένων που παρακαλούν τους συγχωριανούς τους να περάσουν οι Μωμό'εροι και από την αυλή του δικού τους σπιτιού, κι ας μην υπάρχει κάποιος να τους υποδεχτεί. **Το έθιμο πέρασε ήδη στην τέταρτη γενιά** στον ελλαδικό χώρο και συνεχίζει να τελείται με αμείωτο το ενδιαφέρον, τόσο των συντελεστών, όσο και των επισκεπτών.

3. Τόπος και μέσα επιτέλεσης ή άσκησης του στοιχείου ΑΠΚ

Χώρος που συνδέεται με την επιτέλεση / πραγματοποίηση του στοιχείου ΑΠΚ:

Ο χώρος τέλεσης του εθίμου είναι οι δρόμοι, οι πλατείες, τα σταυροδρόμια και οι αυλές των σπιτιών του κάθε χωριού. Η πομπή ξεκινάει συνήθως από την πλατεία ή από το σύλλογο και υπάρχει προσχεδιασμένη πορεία. Είναι σημαντικό οι Μωμό'εροι να περάσουν από όλα τα σπίτια του χωριού. Στην αυλή του κάθε σπιτιού, τους περιμένει στολισμένο τραπέζι με πλούσια εδέσματα, τσίπουρο, κρασί και παραδοσιακά γλυκά.

Εγκαταστάσεις (εργαστήριο, κτίριο συλλόγου, αίθουσα/ες, βοηθητικά κτίρια κλπ.):

Ο χώρος του συλλόγου του κάθε χωριού βοηθά τόσο στις πρόβες του χορευτικού τμήματος των Μωμό'ερων, όσο και στην προετοιμασία της χορευτικής και θεατρικής ομάδας πριν βγουν στο χωριό. Δεν υπάρχουν άλλα βοηθητικά κτήρια ή εγκαταστάσεις, καθώς είναι ένα θέαμα που εκτυλίσσεται στους δρόμους. Την τελευταία δεκαετία, το έθιμο έγινε ιδιαίτερα δημοφιλές και παρουσιάζεται και εκτός των χωριών, σε θέατρα και άλλους χώρους διασκέδασης, τόσο από τα οκτώ χωριά, όσο και από άλλους χορευτικούς συλλόγους, χωρίς ωστόσο να είναι ολοκληρωμένο (με παραδοσιακά εδέσματα, τη συμμετοχή των θεατών κτλ).

Εξοπλισμός εξαρτήματα (όπως, π.χ., εργαλεία, σκεύη, στολές κ.ά.) που χρησιμοποιούνται κατά την προετοιμασία και την επιτέλεση του στοιχείου ΑΠΚ:

Οι Μωμό'εροι, δηλαδή οι δώδεκα χορευτές, έχουν ειδική ενδυμασία. Φορούν «περικεφαλαία», παρόμοια της αρχαίας ελληνικής, «πουκάμισο», «γιλέκο σταυρωτό», είδος «φουστανέλλας» μέχρι το γόνατο, μάλλινες «περικνημίδες» πλεκτές ή «ορτάρια» (πλεκτές κάλτσες), «τσαρούχια», «ταραπολόζ'» (ζωνάρι) μεταξωτό, «ξύλινο ραβδί» (ματσούκι). Στο στήθος φορούσαν πολλές σειρές αλυσίδες, ρολόι και εγκόλπιο.

Ειδικά ενδύματα απαιτούνται και για τους θεατρικούς ρόλους της ομάδας, τις δύο «νύφες», τον «γέρον», την «γριά», τον «διάβολον», τον «γιατρόν», τον «άρκον» (όπου υπάρχει), το «καμέλ» (όπου υπάρχει), τον «τσανταρμά» (χωροφύλακας-δικαστής). Όλους τους ρόλους υποδύονται άντρες, οπότε και τα μεγέθη των ενδυμασιών είναι ανάλογα (π.χ. τα νυφικά).

Προϊόντα ή ενγένη υλικά αντικείμενα (χειροτεχνήματα, εργαλεία, λατρευτικά ή μη σκεύη, προϊόντα, φαγητά κλπ) που προκύπτουν ως αποτέλεσμα της επιτέλεσης ή της άσκησης του στοιχείου ΑΠΚ:

Τα εδέσματα προσφέρονται, δεν πωλούνται. Τα ετοιμάζει η κάθε σπιτονοικοκυρά και ποικίλουν από σπίτι σε σπίτι. Απαραίτητο είναι το τσίπουρο και συνηθέστερα τα «πιροσκή», το «περέκ'» και τα «τσιριχτά», είδη ποντιακών ζυμαρικών.

4. Διαδικασία μετάδοσης από γενιά σε γενιά του στοιχείου ΑΠΚ

Περιγραφή της διαδικασίας:

Το έθιμο μεταφερόμενο από τον Πόντο στην Ελλάδα, απέκτησε σχεδόν μυθικές διαστάσεις. Η πρώτη προσφυγική γενιά ένωσε την ανάγκη να το συνεχίσει σχεδόν αμέσως μετά την εγκατάσταση στη Μακεδονία. Υπάρχουν προφορικές μαρτυρίες ότι τελέστηκε από την πρώτη χρονιά (1924) και φωτογραφίες από το 1926. Από τότε και μέχρι σήμερα (2014) το έθιμο πέρασε στην τέταρτη προσφυγική γενιά με ελάχιστες εξαιρέσεις διακοπής του (γερμανική κατοχή, εμφύλιος, δικτατορία). Είναι έντονες ακόμη στις συζητήσεις των νεότερων οι αναμνήσεις της πρώτης γενιάς, κι ας μην τους γνώρισαν όλοι. Ξέρουν, όμως, ακόμη και οι νεότεροι ποιος ήταν ο καλύτερος «γέρος» που ήρθε από τον Πόντο ή ο πιο δυναμικός «αρχηγός». Γνωρίζουν καλά ποιοι ήταν οι ξακουστοί μουσικοί, πρώτης και δεύτερης γενιάς και παίζουν τις «μελωδίες» τους. Κάθε ένας από τους παλαιότερους που συμμετείχε στο έθιμο, θεωρεί ηθικό χρέος οι γιοι του να είναι συνεχιστές και προσπαθεί να τους μεταδώσει την αγάπη του για το έθιμο από την παιδική κιόλας ηλικία. Αντιστοίχως, η προσμονή του κάθε παιδιού είναι να συμμετάσχει στο έθιμο, όταν ενηλικιωθεί. Ο καθένας έχει εικόνες των Μωμό'ερων από την παιδική του ηλικία και έχει ακούσει πολλές διηγήσεις από τους παππούδες του.

Το συντονισμό στις χορευτικές κινήσεις αναλαμβάνει πλέον ο χοροδιδάσκαλος του συλλόγου, που συνήθως είναι και ο εκάστοτε «αρχηγός» των Μωμό'ερων. Ωστόσο, όταν έρθει η ώρα της πρόβας, οι κινήσεις έχουν ήδη εμπεδωθεί και η χορευτική διαδικασία είναι μια μίμηση, σε σχέση με τα βιώματα του καθενός. Σε ότι αφορά τους θεατρικούς ρόλους, η μετάδοση από γενιά σε γενιά πραγματοποιείται με μίμηση των προγενεστέρων.

Τρόποι και διάρκεια εκμάθησης /μαθητείας /μύησης:

Όπως έχει ήδη περιγραφεί, η διάρκεια εκμάθησης είναι το χρονικό διάστημα μέχρι την ενηλικίωση του καθενός και μέχρι να θεωρήσουν οι «βετεράνοι» ότι κάποιος είναι έτοιμος να μπει στην ομάδα των Μωμό'ερων. Ας σημειωθεί ότι οι χορευτές είναι δώδεκα, οπότε επιλέγονται οι δώδεκα ικανότεροι. Από παιδιά οι κάτοικοι των χωριών γνωρίζουν τα παραγγέλματα που δίνει ο «αρχηγός» και τα επαναλαμβάνουν, σαν παιχνίδι, κατόπιν προτροπής των γονιών ή των παππούδων του.

Φορείς μετάδοσης:

Φορείς μετάδοσης είναι ολόκληρη η τοπική κοινωνία και ιδιαίτερα οι μεγαλύτεροι σε ηλικία. Σημαντικό ρόλο στη μετάδοση παίζει και ο εκάστοτε αρχηγός που εμπνέει και καθοδηγεί τη χορευτική ομάδα.

IV. Ιστορικό και γενεαλογία του στοιχείου ΑΠΚ

Ιστορικές πληροφορίες ή τοπικές διηγήσεις για την εμφάνιση, τη διάρκεια, την παρουσία, και τις προσαρμογές ή και τροποποιήσεις του στοιχείου ΑΠΚ:

Οι τελεστές του εθίμου πιστεύουν πως αυτό προέρχεται από την αρχαία Ελλάδα. Άλλοι θεωρούν ότι είναι ένα είδος διθυράμβου, λόγω του «διαλόγου» ανάμεσα στον «αρχηγό-Μωμό'ερο» και της ομάδας των Μωμό'ερων, αλλά και λόγω των αυτοσχεδιασμών ανάμεσα στη θεατρική ομάδα και στους θεατές.

Ανάμεσα στις διηγήσεις των τελεστών, ξεχωρίζουν δύο εκδοχές. Η μία αφηγείται πως οι δώδεκα Μωμό'εροι είναι οι ιερείς του Μώμου, θεού του γέλιου και της σάτιρας, η προσωποποίηση της μομφής και της κατηγορίας. Οι μελετητές του εθίμου υποστηρίζουν πως σύμφωνα με τον Πλάτωνα, άριστο ήταν το έργο που ο Μώμος δεν είχε τίποτα να πει (*«ο αεί επιζητών και μηδέν των άλλων ικανόν νομίζων, αλλ'ενδείν του κρείττονος, αεί παν οπιούν λέγων και διασύρων»*), καθώς «Μώμος» είναι αυτός που ψάχνει να βρει κουσούρι, άλλωστε είναι γνωστή η λέξη άμωμος, που σημαίνει ο χωρίς κουσούρια, ο τέλειος (μάλλον προέρχεται από το ομηρικό ρήμα **μω**, που σημαίνει αναζητώ, ψάχνω να βρω ελάττωμα). Έτσι και σήμερα, οι Μωμό'εροι σατιρίζουν με τα δίστιχά τους και εξευμενίζουν τα «κουσούρια» των συγχωριανών τους.

Μια δεύτερη εκδοχή υποστηρίζει ότι οι Μωμό'εροι συμβολίζουν τους στρατηγούς του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Και οι δύο εκδοχές στηρίζονται σε προφορικές διηγήσεις και σε κάποιες αναφορές των μελετητών του εθίμου. Πάντως, ο βαθιά ριζωμένος και βιωματικός χαρακτήρας του εθίμου απέτρεψε την εξάλειψή του, αναγκάζοντας ακόμη και την εκκλησία να το «ανεχτεί», ανάμεσα σε τρεις σημαντικές εορτές της Ορθοδοξίας (Χριστούγεννα, Αγίου Βασιλείου, Θεοφάνια).

Υπάρχει μια χαρακτηριστική περιγραφή του Χρ. Δημητριάδη στο περιοδικό σύγγραμμα *«Ποντιακή Εστία»* (1953) για την τέλεση του δρωμένου στη Λιβερά Τραπεζούντας, η οποία είναι ορόσημο για τον κάθε μελετητή ή τελεστή του εθίμου. Ανάμεσα στα άλλα αναφέρει :

«Παραμονή της Πρωτοχρονιάς, συγκεντρωνόταν ο όμιλος μπροστά στη Μητρόπολη στη Λιβερά και με την κραυγή «ωωω-χοχοχο», ξεκινούσαν για να περιδιαβούν όλα τα σπίτια του χωριού. Συνήθως άρχιζαν από τη συνοικία Φάλενα (που είναι στην άκρη του χωριού),

από του Κολοθάντων, συνέχιζαν στην Κολενάταν, στη Ζάμενα, και κατόπιν στις ενορίες Χαντζουκά, Παραλίθ', Σεϊτανάντων και Κάστρον. Συνήθως την επόμενη μέρα πήγαιναν στην ενορία Μαγκάν και κατέληγαν στο προαύλιο της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου, όπου έστηναν γλέντι. Όσα χρήματα μαζεύονταν τα παρέδιδε ο πολυχρονιστής στον Πρόεδρο της εκκλησιαστικής επιτροπής για να διατεθούν για τις αμοιβές των δασκάλων. Στο τέλος του διημέρου, μαζεύονταν όλοι οι όμιλοι των Μωμόγερων από τα γύρω χωριά (Καπίκιοϊ, Χατζάβερα, Δανίαχα, Κουσπιδί, Βερύζαινα) στο Τσεβιζλούκ (σημερινή Маска). Ήταν ένα θέαμα άνευ προηγουμένου, να βλέπει κανείς 150-200 φουστανελλοφόρους να χορεύουν και να τραγουδούν στις πλατείες...»

Με το πέρασμα του χρόνου, υπήρχαν παρεμβάσεις και απαγορεύσεις στο έθιμο. Μετά τον εμφύλιο πόλεμο (1949) απαγορεύεται η μάσκα (στορέα) για λόγους ασφαλείας. Ενίοτε προστίθεται και η γραβάτα, ως σατιρικό στοιχείο των αστών. Το παραδοσιακό νυφικό (ζιπούνα) αντικαθίσταται σε κάποια χωριά με το κλασσικό νυφικό. Σήμερα η δομή του εθίμου είναι η ίδια και στα οκτώ χωριά, με μικρές παραλλαγές ως προς το βηματισμό και τα παραγγέλματα.

Αυτοσχέδιες παρεμβάσεις υπάρχουν ποικίλες, οι οποίες κρατούν το ενδιαφέρον των θεατών αμείωτο. Μια προγραμματισμένη παρέμβαση είναι να κλέψει κάποιος τη μία από τις δύο νύφες. Δύο Μωμό'εροι τότε, κατ'εντολή του αρχηγού τρέχουν προς αναζήτηση της νύφης και του απαγωγέα και δεν αργούν να τους ανακαλύψουν. Ο γιατρός εξετάζει τη νύφη και διαπιστώνει τη σεξουαλική της κακοποίηση. Το πρόστιμο είναι ανάλογο της οικονομικής κατάστασης του απαγωγέα, και ορίζεται από τον τσανταρμά που έχει ήδη συνωμοτήσει με το γιατρό. Η εξέταση της νύφης, που προσποιείται την ατιμασμένη, είναι μία από τις πιο κωμικές σκηνές του εθίμου και παρακολουθείται με μεγάλο ενδιαφέρον από το παρευρισκόμενο πλήθος. Αξίζει να σημειωθεί ότι όταν ο θίασος εντοπίσει παρευρισκόμενο θεατή με οικονομική άνεση ή ξένο, τον υποδεικνύει στη νύφη, η οποία (άντρας ων) «τον απαγάγει» κρατώντας τον στους ώμους της. Αυτό είναι ένα νεότερο στοιχείο που επινοήθηκε τα τελευταία χρόνια.

Ιστορικά δεδομένα για τον φορέα του στοιχείου ΑΠΚ:

Οι φορείς, τα οκτώ χωριά δηλαδή, κατάγονται κυρίως από την ορεινή Τραπεζούντα. Τις δεκαετίες του '70 και '80 δημιουργήθηκαν οι πολιτιστικοί σύλλογοι των χωριών αυτών, που είχαν ως κύριο σκοπό την πραγματοποίηση και τη διαιώνιση του εθίμου των Μωμό'ερων. Γι αυτό το λόγο άλλωστε και ιδρυτικά μέλη των συλλόγων αυτών ήταν οι ίδιοι οι φορείς του εθίμου.

V. Σημασία του στοιχείου για την Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά

1. Τρόποι αξιοποίησης

Δράσεις, Διάδοση, Διαπολιτισμικές Επαφές:

Είναι σημαντικό τα μέτρα διαφύλαξης να προστατέψουν το έθιμο, χωρίς να παρέμβουν στη δομή και στον τρόπο τέλεσής του. Οι δράσεις και οι πρωτοβουλίες θα μπορούσαν να αναληφθούν τόσο από τους πολιτιστικούς συλλόγους, όσο και από την πλευρά της πολιτείας. Ενδεικτικά, κάποια χαρακτηριστικά μέτρα διαφύλαξης του εθίμου είναι τα εξής:

ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΩΝ ΥΠΑΡΧΟΝΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

- Οικονομική ενίσχυση για τη συντήρηση των ενδυμασιών και για τη συμμετοχή των μουσικών
- Ενέργειες για να περιληφθούν οι σύλλογοι και το έθιμο σε τουριστικούς οδηγούς
- Διοργάνωση εκθέσεων από τους συλλόγους με φωτογραφίες, βίντεο αλλά και ενδυμασίες Μωμό'ερων
- Ενίσχυση των συλλόγων για διοργάνωση σεμιναρίων, ως μια πρώτη επαφή με το έθιμο
- Πρόκληση ανοιχτού διαλόγου με τους τοπικούς συλλόγους και ακρόαση των κρίσιμων – από πλευράς τους – ζητημάτων

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

- Δημιουργία εκπαιδευτικού υλικού σχετικά με το έθιμο, για πιθανή χρήση στην Ευέλικτη ζώνη.
- Οργανωμένες σχολικές επισκέψεις για παρακολούθηση του εθίμου
- Σχολικά «project» με θέμα τους Μωμό'ερους
- Ένταξη του εθίμου στη διδακτική ύλη πανεπιστημιακών σχολών που έχουν άμεση σχέση με αυτό (Τμήματα Μουσικής, Θεάτρου, Λαογραφίας, Φωτογραφίας)
- Διοργάνωση συνεδρίων για τα έθιμα του Δωδεκαημέρου, τόσο στην Ελλάδα, όσο και συγκριτικά, στο βαλκανικό χώρο και στη Μικρά Ασία – Συγκρότηση διεπιστημονικής επιτροπής

ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ – ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ

- Κατηγοριοποίηση των παραλλαγών των Μωμό'ερων
- Πρόκληση διαλόγου με τους ερευνητές του εθίμου και χρηματοδότηση προγραμμάτων ψηφιοποίησης των υπάρχοντων αρχείων
- Διοργάνωση συνεδρίου, ερασιτεχνών ερευνητών και ακαδημαϊκών (σχετικά με την τεκμηρίωση, αλλά και για υποβολή προτάσεων)

- Ενημέρωση των ερευνητικών κέντρων της χώρας με οπτικο-ακουστικό υλικό, προκειμένου να συμπεριληφθεί το έθιμο στις προτεραιότητες των προγραμμάτων καταγραφής τους

ΠΡΟΒΟΛΗ – ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΕΘΙΜΟΥ

- Προβολή και ανάδειξη του εθίμου πριν το Δωδεκαήμερο, σαν ένας παραδοσιακός τρόπος υποδοχής του νέου έτους και όχι σαν φολκλορική εκδήλωση (τηλεόραση, ραδιόφωνο)
- Αποστολή τηλεοπτικού συνεργείου και φωτογράφων στα χωριά (και όχι να έρθουν οι τελεστές σε στούντιο)
- Χρηματοδότηση ντοκιμαντέρ για τους Μωμόερους, εντάσσοντας το έθιμο στη γενικότερη πορεία του Ποντιακού Ελληνισμού, από τον Πόντο στην Ελλάδα.

Πέρα από τα παραπάνω μέτρα διαφύλαξης, υπάρχει πάντοτε ο κίνδυνος αλλοίωσης του εθίμου, ακόμη και από τους ίδιους τους τελεστές. Γεγονός είναι πως όταν υπάρχει κίνδυνος εξάλειψης, ενεργοποιούνται τα ίδια τα άτομα για τα οποία αποτελεί το έθιμο βασικό στοιχείο της ταυτότητάς τους, όπως ακριβώς συνέβη και την πρώτη δεκαετία που ήρθαν στην Ελλάδα. Αντιθέτως, σε περιόδους ελεύθερης τέλεσης αλλά και δημοσιοποίησης-προβολής του εθίμου, υπάρχει πάντοτε ο κίνδυνος πρόσθεσης στοιχείων για εντυπωσιασμό, αλλά και λόγω συναγωνισμού μεταξύ των χωριών. Για το λόγο αυτό, η καταγραφή του εθίμου πρέπει να είναι άμεση, αλλά να επιδιωχθεί η διακριτική προσέγγιση των χωριών.

2. Μέτρα διαφύλαξης (σε τοπικό, περιφερειακό ή εθνικό επίπεδο):

Υπάρχει άμεση ανάγκη τόσο τεκμηρίωσης του εθίμου, όσο και καταγραφής, ιδιαίτερα των διαφόρων παραλλαγών, όπως αυτές έχουν διαμορφωθεί στον ελλαδικό χώρο. Σε αυτή την κατεύθυνση θα μπορούσε να βοηθήσει επικουρικά και κάποιος κρατικός φορέας (διαθέτοντας ειδικούς επιστήμονες).

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Αβραμάντης, Ι. (1953). Τα Μωμοέρα. Ποντιακή Εστία. 37, σ.1958.

Αθανασιάδης, Δ. (1982). Οι Μωμόγεροι (στο Δυτικό Γιαννιτσών). Αναβίωση παραδοσιακού ποντιακού εθίμου, Γουμένισσα: [αυτοέκδοση].

Αλεξανδρίδης, Κ. (2008). Το πανάρχαιο δρώμενο των Μωμόγερων από τη Λιβερά του Πόντου στον Τετράλοφο Κοζάνης. Στο : Μ. Σέργης (Επιμ.), Πόντος, θέματα λαογραφίας του Ποντιακού Ελληνισμού(σ. 75-83). Αθήνα: Αλήθεια.

Απαζίδης, Θ. (2005). Μωμογέρεια το λαϊκό παραδοσιακό δρώμενο «Κοτσαμάνια» στο Καρυοχώρι, Καρυοχώρι: Ποντιακός & Μικρασιατικός Σύλλογος Καρυοχωρίου «Ο Πρόσφυγας».

Δημητριάδης, Χ. (1954). Οι Κοτσαμάν' στη Λιβερά. Ποντιακή Εστία. 49, σ.2387-2389.

Ζερζελίδης, Γ. (1950). Το Καλαντόνερον, Αθήνα: Ποντιακή Λογοτεχνία.

Κανδηλάπτης, Γ. (1953).Οι Μωμό(γ)έρ'ή Τα Μωμο(γ)έρια. Ποντιακή Εστία. 36, σ.1789-1792.

Λαπαρίδης, Ν. (1979). Τα Μωμογέρια στη Ζάβερρα της Ματσούκας. Ποντιακή Εστία. 26, σ.95-99.

Οικονομίδης, Δ. (1927). Οι Μωμόγεροι εν Πόντω. Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος. σ. 181-192.

Παπαδόπουλος, Δ. (1937). Μωμοέρια. Ποντιακά Φύλλα. 20, σ.320-332.

- (1953). Τα Μωμο(γ)έρια. Ποντιακή Εστία. 38-39, 1921-1923.

Πιλαλίδης, Θ. (1999). Ποντιακό παραδοσιακό έθιμο 'Τα Κοτσιαμάνια'. Αιχμές. 1, σ.22.

Πούχνερ, Β. (1984). Το παραδοσιακό λαϊκό θέατρο του Πόντου στον εθνολογικό συσχετισμό. Αρχείον Πόντου. 38, 291-305.

Σαμουηλίδης, Χ. (1991). Το λαϊκό παραδοσιακό θέατρο του Πόντου. Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη.

- Οι Μωμόγεροι του Πόντου. Θέατρο. 33.